

ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЯ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ: АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Активізація мовних процесів у синтаксичному контурі інколи зумовлює вагомі зрушення у формально-синтаксичному та семантико-синтаксичному планах різнотипних мовних одиниць. Взаємодія і взаємопроникнення один в одного двох мовних ярусів – фразеології та синтаксису – зумовлює постання специфічних синтаксично нечленованих побудов фразеологізованого типу. Проте якщо на лексичному рівні фразеологізація – процес глибоко вивчений, то на синтаксичному її параметри й досі чітко не окреслені. Усе це визначає актуальність дослідження.

Метою наукової розвідки є з'ясування природи процесу фразеологізації на синтаксичному рівні, визначення його впливу на постання фразеологізованих речень. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розкрити сутність фразеологізації як активного мовного процесу; 2) показати поетапність процесу та його місце в архітектоніці фразеологізованих речень.

Починаючи з другої половини ХХ ст., теорія фразеології доповнилася актуальними дослідженнями, одним із яких була проблема фразеологізації мовних одиниць. Нові наукові розвідки розширили теорію загальної фразеології, адже вони досліджували не лише лексичні фразеологічні одиниці, а й синтаксичні.

Ще О. Шахматов указував на необхідність розмежування стійких словосполучень і стійких речень з опертям на синтаксичний підхід. Аналізуючи нерозкладні словосполучення серед словосполучень загалом, він акцентував, що «нерозкладні словосполучення можуть бути закінченими і незакінченими» [11, с. 278]. Отже, у мовознавчому світі сформувалося бачення, що фразеологія «охоплює всі сторони мови як системи» [9, с. 83-84].

Н. Янко-Триницька і В. Телія відстоюють ідею багатоярусності будови фразеологічного складу мови: «Фразеологія не представляє окремого рівня в ієрархії структури мови, оскільки фразеологізми є на всіх структурних рівнях» [13, с. 435]

Розгляд фразеологічної системи мови в широкому тлумаченні підтримали такі дослідники, як В. Архангельський, О. Смирницький, О. Кунін, Ш. Баллі, Х. Касарес, Ф. Зейлер, А. Загнітко та ін. Так, О. Ісаченко зауважував, що «... до фразеології в ширшому розумінні слова тісно приєднується вивчення таких нероздільних сполучень, які є еквівалентами цілих речень» [4, с. 54].

В. Архангельський запропонував диференціацію фразеологічних одиниць за граматичною формою: на фраземи та стійкі сполучення. Він зараховував до фразеологізмів «... не лише утворення, що еквівалентні слову за значенням, а й за формою – вільним словосполученням і сполученням слів, але й одиниці, що є еквівалентними вільним реченням і предикативним сполученням слів» [1, с. 57]. Фразеологічна семантика почала відмежовуватися від семантики лексичної, що спричинило поглиблене вивчення особливостей структурно-семантичної організації синтаксичних конструкцій із фразеологічним значенням.

Солідаризуючись із поглядами Л. Ройзензона, що «...фразеологізація торкається як утворень, значною мірою усталених, лексикалізованих, які входять у сферу власне фразеологічну, так і тих утворень, що зазвичай стоять за рамками фразеології і традиційно розглядаються у синтаксисі... Прагнення мови закріпити для всезагального користування уже готові звороти мови (структурні зразки) і є тими тенденціями, які охоплюють усе більше і більше елементів мови» [9, с. 113], вважаємо, що фразеологізація мовних одиниць – універсальне лінгвістичне явище.

Пояснення фразеологізації як об'єктивного мовного явища вимагає розгляду таких важливих питань: 1) місце фразеологізації в загальному процесі змін і розвитку мови як системи; 2) визначення ступенів фразеологізації; 3) визначення межів об'єкта дослідження та сфери використання результатів фразеологізації.

Наукові розвідки В. Архангельського, Л. Ройзензона, В. Белошапкової та ін. створили підґрунтя для теорії, згідно з якою процес фразеологізації синтаксичних одиниць розуміють як такий, що має типологічну схожість із лексичною фразеологізацією: це результат стабілізації і закріплення в мовленнєвій практиці певного мовного колективу стійких мовних комплексів [9, с. 114].

Лексична й синтаксична фразеологія виведені за рамки ієрархічних відношень у системі мови, а це так само пов'язано з неможливістю їхнього членування на одиниці нижчого рівня чи творення одиниць вищого рівня. На думку В. Архангельського, «... над фразеологічним рівнем і його одиницями немає інших рівнів та одиниць, відносно до яких як одиниць вищого порядку інваріанти одиниць фразеологічного рівня були б одиницями нижчого порядку» [1, с. 98-99]. Напр.: лексичні фразеологічні одиниці – *А брата мого лишишся, бо я тобі це не подарую ні за які гроші* (М. Матіос); *Холод і неприступність – то єдине, чим ви були схожі, як дві краплі води* (С. Майданська); фразеологізовані речення – ***Оце дуби так дуби!*** – вигукував Данько в захваті. *А скільки веселого птаства жило, пурхало, перекликалось в гущавині* (О. Гончар); – *Лягай уже спати, – трохи лагідніше каже мама. Ну, що ж, спати, то й спати. Покірно погоджуюся я* (А. Дімаров).

Процес фразеологізації лексичних і синтаксичних одиниць має свою специфіку. Фразеологізація мовних одиниць на лексичному та синтаксичному рівнях ґрунтується на таких **спільних ознаках**: їхні компоненти

- співвідносяться з вільним сполученням лексем і побудовою синтаксичних моделей;
- втрачають семантичну, парадигматичну та синтагматичну повноцінність і «свободу»;
- зазнають деформації в семантико-синтаксичному плані; між ними виникають специфічні відношення, що мають зв'язаний характер;
- деформація перетворює синтаксичні побудови у вторинні мовні одиниці.

Відмінне між лексичною і синтаксичною фразеологізацією:

- лексичному фразеологізму і лексемі властива однопорядкова функція: вони можуть займати ту ж синтаксичну позицію; виражають цілісне значення, яке мають номінативні одиниці; розкладність і зміна місцезорозташування компонентів фразеологічної одиниці допустима в межах його варіювання як індивідуальної одиниці лексико-фразеологічного рівня мови; це номінативні одиниці;

– фразеологізовані побудови корелюють не з лексемами, а з моделями словосполучень і речень: фразеологізована синтаксична модель, як і вільна, є мовним засобом, який передає будь-яку нову думку [7, с. 127]. Постають нові синтаксичні моделі, яким властиве вторинне синтаксичне значення;

– у лексичних фразеологізмах фразеологізація охоплює спочатку зміст, а потім – форму: лексичний склад завжди корелює з певним значенням [6, с. 67];

– у фразеологізованих побудовах – спочатку форму, а потім – зміст: структурна схема постійно співвідноситься з певним значенням [6, с. 67];

– у фразеологізованих реченнєвих структурах фразеологізація значення – результат узагальнення, генералізації конкретного семантичного наповнення мотивуючої синтаксичної конструкції;

– фразеологізовані синтаксичні одиниці – це предикативні одиниці, що виражають деяке судження, або непередикативні одиниці, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з позамовними ситуаціями і позначають їх чи виражають емоції, почуття та волевиявлення мовця, що стосуються цих ситуацій; у таких побудовах немає образності [3, с. 13].

Процес фразеологізації тісно пов'язаний з актуалізацією. Під впливом цього мовного явища відбувається перетворення значення синтаксичних одиниць, а саме – їхнє ускладнення. Л. Ройзензон наголошував на важливій ролі актуалізації в мовній системі:

називав її основною причиною появи всіх одиниць фразеологізованого типу, зазначаючи, що «... актуалізація спричиняє перетворення вільних зворотів у невольні – стійкі мовні одиниці, що відтворюються в мовленнєвому акті» [9, с. 113]. На нашу думку, актуалізація є початковим етапом фразеологізації, створюючи підґрунтя для стійкості, стабільності синтаксичної одиниці, детермінуючи її формальні, змістові, функціональні та стилістичні зміни. Стійкість у формальному плані визначає і змістову стабільність фразеологізованих синтаксичних побудов. Структурно-семантична цілісність значно обмежує парадигматичні ресурси таких синтаксичних одиниць, зокрема в семантичному аспекті. Актуалізація допомагає комунікантам ефективніше реалізувати свої інтенції.

Однією із причин фразеологізації синтаксичних одиниць лінгвісти вважають дію в мові загальної тенденції: потрібно закріпити для всезагального користування ті чи ті синтаксичні побудови, відібрані мовцями цілеспрямовано або стихійно як найпридатніші для позначення чи вираження багатьох важливих і необхідних понять [8, с. 8]. Поява фразеологізованих синтаксичних побудов спричинена дією законів організації усного мовлення, серед яких важлива роль відводиться компресії та економії мовлення.

Аналізуючи явище фразеологізації на синтаксичному рівні, Д. Шмельов указував на особливість зв'язку специфічної структури синтаксичної побудови з її специфічним змістом [12, с. 7]. На відміну від вільних побудов, у яких модальність виражається морфологічно або лексично, у синтаксичних побудовах фразеологізованого характеру модальність не пов'язана ні зі значенням окремих слів, ні зі значенням форм, а закріплюється за самою схемою. Напр.: фразеологізовані речення закритого типу – *Життя як? А життя як життя. То недовиконуєш, то перевиконуєш, сьогодні виносять догану, завтра дають премію, а так знову загризешся з начальством – знаєш ж, як це в нас...* (О. Гончар); *Такого не чув. Що не чув, то не чув!* (Остап Вишня); напівфразеологізовані речення – *Борода (вправно злазить з нар, підходить впритул до Інтелігента). Ох і сволота твій поет. Ох і сволота* (О. Коломійець); *Ліда промовчала. Вона здогадувалася, що може сказати професор хворому Середі. – Скаже-скаже, – швидко проговорила сестра, ховаючи очі. – На те він і професор. Ви не забули, що у вас сьогодні переливання?* (О. Васильківський).

Синтаксичну фразеологізацію розглядаємо як «... процес, суть якого полягає в асиметричному поєднанні слів, коли план вираження, утворений за законами синтаксису, не відповідає семантичній цілісності плану змісту» [5, с. 30].

Результатом фразеологізації на синтаксичному рівні є постання в синтаксичних побудовах нового значення – фразеологічного, чи ідіоматичного, а також виникнення певних структурних, граматичних тощо змін у самих моделях. Напр: модель напівфразеологізованого речення **Нема (немає) + відмінкові форми відносних займенників хто, що чи прислівники де, звідки, коли, куди та ін. + інфінітив**; значення «відсутність об'єкта, через який не може здійснитися дія чи процес», як-от: *Коли не знищимо бронепоезди, то вони нас знищать. Така невесела діалектика. – Попробуєм, – відповів Созінов. – Нема чого пробувати. – Це тобі не борщ. Треба діяти і це раз діяти* (М. Стельмах); модель напівфразеологізованого речення **Ах (ех) + особовий займенник ти + іменник або субстантивований прикметник на позначення осіб із виразним негативним оцінним значенням**; значення «оцінка особи в підкреслено зневажливому тоні, з осудом чи докором», як-от: *– Ах ти ж гад! Ага! Ти прикидаєшся ягням!!* (Іван Багряний); модель фразеологізованого речення закритого типу **Inf, то inf**; значення «внутрішня згода», як-от: *Забрати то й забрати. Зот не примусив себе просити, він з'явився на обійстя ще того дня, підсмикуючи нові, трохи заширокі для його охлялого живота штани...* (П. Загребельний).

Процес фразеологізації охоплює всі рівні організації фразеологізованих речень і пов'язаний із радикальною перебудовою цих синтаксичних одиниць. Його результатом є втрата звичайної синтаксичної мотивованості і членованості, лексична й морфологічна скованість синтаксичної моделі [7, с. 125]. Простежується втрата семантичної, парадигматичної, синтагматичної повноцінності нефразеологізованих синтаксичних

конструкцій, що зазнають деформації, перетворюючись у вторинні мовні одиниці, із вторинним змістом і вторинною формою.

Синтаксичні побудови фразеологізованого типу представлені різноманітними моделями, зазнають різних структурно-семантичних трансформацій у процесі формування. Тобто процес фразеологізації є надзвичайно складним і навіть головно поетапним.

Ступені фразеологізації залежать від двох ознак – синтаксичної зв'язаності й ролі постійного компонента, на основі яких розрізняють високий, частковий та низький ступені [8, с. 19–21]. Високий ступінь фразеологізації репрезентують фразеологізовані речення закритого типу, що утворені постійним компонентом і лексично повторюваними (тотожними) лексемами; компоненти конструкції відзначаються високим ступенем синтаксичної зв'язаності. Частковий ступінь фразеологізації – властивість напівфразеологізованих речень: один постійний компонент відкриває одну або дві обов'язкові позиції для змінюваних компонентів; ступінь синтаксичної злитості між компонентами таких конструкцій – значно нижчий, ніж у фразеологізованих реченнях закритого типу, а також такі ознаки, як стійкість і відтворюваність виражені значно слабше. Низький ступінь фразеологізації властивий фразеологізованим реченням змішаного типу, з допустово-протиставними відношеннями. Постійний компонент відкриває обов'язкову залежну позицію, яку заповнює реченнева структура. Часткова формально-граматична й дефектна семантико-синтаксична членованість послаблюють синтаксичну зв'язаність між двома структурними компонентами фразеологізованих речень змішаного типу [8, с. 21].

Особливе місце синтаксичних побудов фразеологізованого характеру, в українському мовознавстві – фразеологізованих речень як одного із типів синтаксично нечленованих речень – у мовній системі визначене їхньою суперечливою сутністю: 1) особлива формальна організація; 2) цілісне значення; 3) синтаксична нечленованість; 4) наявність неповної (дефектної) парадигми або її відсутність; 5) комунікативна функція; 6) специфічні синтагматичні властивості, обмеження на синтаксичну й семантичну поєднуваність з іншими висловленнями.

У структурі синтаксично нечленованих побудов фразеологізованого характеру відбуваються глибинні зміни, що спричинені безпосередньо процесом фразеологізації. Це зміни граматичного плану. Зокрема, Ш. Баллі наголошував на специфіці аграматизму як властивості формальної організації фразеологізованих речень: «Зв'язки між елементами фразеологічного звороту не усвідомлюються мовцем, саме точно так, як і значення самих елементів, – образно висловлюючись, механізм заржавів» [2, с. 101]. Джерела аграматизму таких синтаксично нечленованих побудов зумовлені їхньою належністю до сфери розмовного синтаксису, який спеціалізується на комплексному, нерозчленованому відображенні дійсності у мисленні.

Отже, процес фразеологізації репрезентує ряди нетипових синтаксичних одиниць, які, проте, допомагають представити синтаксис як цілісний континуум із багатогранними структурними частинами. Початковим етапом фразеологізації є актуалізація. Поетапність фразеологізації віддзеркалює черговість змін у фразеологізованих реченнях: а) особлива формальна організація; наявність постійних та змінюваних обов'язкових компонентів, які мають чітке місцерозташування; позбавлені категорійних морфологічних ознак, у моделі слугують делексикалізованими одиницями; б) ускладнення значення; семантика закріплюється за структурною схемою; в) вироблення категорійних ознак: синтаксичної нечленованості, стійкості, ідіоматичності, відтворюваності; г) визначення ступенів фразеологізації, позначених градуальністю; г) специфічне функціональне призначення як повноцінної комунікативної одиниці; д) особливі синтагматичні властивості. Прикметні характеристики фразеологізованих речень виокремлюють їх в активні конструкції розмовного мовлення загалом і комунікативного фонду мовців зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основные теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии / В. Л. Архангельский. – Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1964. – 315 с.

2. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
3. Всеволодова М. В. Принципы лингвистического описания фразеологизмов. На материале фразеологизмов со значением оценки / М. В. Всеволодова, Лим Су Ен. – М. : Макс Пресс, 2002. – 167 с.
4. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким / А. В. Исаченко. – Братислава, 1954. – Ч. 1. – С. 54 – 57.
5. Кайгородова И. Н. Проблемы синтаксической идиоматики (на материале русского языка) / И. Н. Кайгородова. – Астрахань : Изд-во АГУ, 1999. – 94 с.
6. Кайгородова И. Н. Фразеосхема как генетическая основа синтаксического фразеологизма / И. Н. Кайгородова // Материалы Межвуз. науч. конференции «Актуальные проблемы филологии и ее преподавания». – Ч. 2. Языкознание. – Саратов, 1996.
7. Кодухов В. И. Синтаксическая фразеологизация / В. И. Кодухов // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. – Вологда : Сев.-Зап. кн. изд-во, 1967. – С. 123 – 137.
8. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень / М. І. Личук, В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2001. – 136 с.
9. Ройзензон Л. И. К изучению природы сложных предложений: (о фразеологизации сложновременных конструкций) / Л. И. Ройзензон // Труды Узбекского ун-та. Новая серия. – Самарканд : Изд-во Узбек. ун-та, 1956. – Вып. 62. – С. 83 – 117.
10. Ройзензон Л. И. Фразеологизация как лингвистическое явление / Л. И. Ройзензон // Труды Самарканд. гос. ун-та им. А. Навои. Кафедра иностр. языков. – Самарканд : Изд-во Самарканд. ун-та, 1961. – Вып. 113. – С. 101 – 114.
11. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – М. : Едиториал УРСС, 2001. – 624 с.
12. Шмелев Д. Н. О синтаксической членности предложения / Д. Н. Шмелев // Русский язык в школе. – 1965. – № 2. – С. 6 – 12.
13. Янко-Триницкая Н. А. Фразеологичность языковых единиц разных уровней языка / Янко-Триницкая Н. А. // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1969. – Вып. 5. – Т. 28.

У статті описано специфіку фразеологізації на синтаксичному рівні, визначено структурні, семантичні, функціональні зміни, яких зазнають фразеологізовані речення в процесі фразеологізації. Проаналізовано спільні й відмінні ознаки між лексичною та синтаксичною фразеологізацією.

Ключові слова: фразеологізація, актуалізація, фразеологізоване речення, ступені фразеологізації, синтаксична зв'язаність, вторинні мовні одиниці.

In this article the peculiarity of the phraseologisation on the syntactic level is described, structural, semantic, functional changes that phraseologised sentences undergo during the phraseologisation are determined. Common and different features of lexical and syntactical kinds of phraseologisation are analyzed.

Key words: phraseologisation, actualisation, phraseologised sentence, degrees of phraseologisation, syntactical cohesion, secondary language units.

Ірина Овчиннікова
(Київ)

УДК 811.161.2'373

СПІВІДНОШЕННЯ КОНЦЕПТІВ «РУХ» І «ДІЯ» В КОГНІТИВНІЙ СТРУКТУРІ ДІЄСЛОВА

Здійснення класифікації дієслівних значень є одним із нагальних завдань сучасної української мовознавчої науки. Складність у розв'язанні цього завдання полягає передусім у багатомірності семантики дієслів, у проекції цієї багатомірності на граматичні категорії й синтаксичні властивості дієслова. Феноменальна здатність дієслівної одиниці до симбіозу значень і мозаїчної реалізації кожної властивої їй семи від тексту до тексту є тим наріжним каменем, який і ускладнює типологічну роботу дослідника.

Потреба в об'єктивній семантичній типології дієслівної лексики української мови зумовлює актуалізацію питання про те, чи варто розмежовувати дієслова дії і дієслова руху як два окремі семантичні класи (або групи), і якщо варто, то на яких підставах і згідно з якими концептуальними принципами. Проблема розрізнення або нерозрізнення цих дієслів закономірно з'являється при типологічному підході до розгляду дієслівної системи, оскільки обидва угруповання репрезентують в українській мові уявлення про динамічні процеси, виконувані свідомим активним суб'єктом.